

Рецензії

«УКРАЇНСЬКЕ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТЕ ДОВГЕ СТОЛІТТЯ» В МЕМУАРАХ ТА ЩОДЕННИКАХ ОЛЕКСАНДРА РУСОВА¹

[Рец.]: О. О. Русов. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступ. ст., коментарі О. Я. Рахна; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, Черніг. від-ня Ін-ту укр. археографії, Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. – Чернігів : Десна Поліграф, 2011. – 317 с.

У рецензованому виданні, упорядкованому чернігівським істориком Олександром Яковичем Рахном, який давно й плідно займається вивченням життя й діяльності Олександра Олександровича Русова (5 (17) лютого 1847, м. Київ – 25 вересня (8 жовтня) 1915, м. Саратов) [1-6], в консолідованому вигляді оприлюднено таку важливу частину спадщини останнього, як щоденники та спогади. О. О. Русов увійшов в історію як земський статистик, етнограф, фольклорист, видавець празького видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, видатний діяч українського руху. Помітний слід лишив він у громадському житті Києва, Чернігівщини, Херсонщини, Харківщини, Полтавщини, Петербурга. Народився в сім'ї військового лікаря. Батько Русова вислужив особисте дворянство, але нащадки його все ж таки вважалися «обер-офіцерськими дітьми». Згодом й сам О.О. Русов власною працею та талантом здобув вищезазначений статус. Закінчив історико-філологічний факультет університету св. Володимира. Входив до лав Київської (Старої), згодом – Чернігівської та Петербурзької громад. Був автором більш ніж 240 праць, значна частина з яких (статті з історії, літературознавства, етнографії, рецензії) побачила світ на сторінках часопису «Киевская старина», інші – в газетах «Громадська думка» й «Рада», журналах «Нова громада», «Рідний край», «Світло», «Український вестник», «Українская жизнь», збірці «Степ». Русов був автором ґрунтового «Описания Черниговской губернии» (1898-1899, тт. 1-2) та розділу «Статистика» в енциклопедичному виданні «Український народ в его прошлом и настоящем» (СПб., 1916, т. 2, с. 381-406).

Після відходу у вічність про особу О. О. Русова із пієтетом згадували представники різних генерацій ліберально-демократичної еліти. Конструюючи меморіальний образ Русова, українські автори передусім відзначали його високий інтелект, моральність, працездатність, працелюбність, відданість громадській справі, безкорисливість, ідеалізм. (Невипадково зронив П. Я. Стебницький у листі до Є. Х. Чикаленка фразу: «... святий чоловік був...»). Один із лідерів модерної доби українського націєтворення – публіцист, критик, історик літератури Сергій Олександрович Єфремов (1876-1939), перечитуючи в 1915 р. мемуарні тексти Русова, в посвяті його світлій пам'яті писав: «Небіжчик цілий вік мусив переїздити з місця на місце, жодного надовго не нагріваючи. У своїх споминах, надрукованих недавно в «Українской жизни», із властивою йому незлосливістю Русов ... згадує про те своє мандрування по світах ... Згадані тут Єлисавет, Харків, Полтава - не вичерпують усього мандрування небіжчика: носило його (справді носило, бо здебільшого не своєю волею) і по Чернігівщині, і в Гуляйполі (Златополь), він був і в Петрограді, і в Херсоні, і в Вінниці... І всюди те саме, - мовляв: од Києва до Кракова всюди біда однакова. ... всього на віку набачився і звик до всього по-філософському ставитись і ні з чого не дивуватись». Як зауважив С. О. Єфремов, «справді, стильова, видержана в одних тонах була постать небіжчика. Русов - з батька-матері не українець, але народився й виріс у Києві, - у тому старому Києві, про який так любив згадувати і якого живим літописом був небіжчик». Торкаючись витоків його громадської активності, публіцист відзначав, що «молодий вік Русова, що припадав на час енергійної, запопадливої праці, на думку самого небіжчика, був найяснішим періодом у його житті - і саме через те, що він жив тоді життям українського народу і працював із близькими товаришами з київської «Громади»». Як свідчили сучасники, «... Русов повсюди вносив багато енергії і власної ініціативи...». Єфремов називав О. О. Русова «батьорим, енергійним працівником, відданим до самозабуття народній справі», який лишився таким і потім, коли доля одірвала його від Київської громади й «кидала ним, як тріскою, повсюди, навіть поза межами рідного краю». Зазначав він ще одну прикметну рису небіжчика – «... «стильовість» його вдачі, гармонійність його натури, що зуміла од перших зародків свідомості до самої могили донести, не розхлюпавши по дорозі, своє ідейне надбання, свої пориви молодого віку, - отих «юних днів, днів весни». Натура не з окремих шматочків складена, а висічена з одного каменю, монолітна. ... Для

¹ Підготовку цієї праці було уможливлено за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету 2012-2013 рр. (з Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських).

нього, з голови до стоп демократа, демократична ідея неподільно зв'язувалася з відродженням українського народу як нації, бо національну ідею в українських обставинах він міг мислити тільки в демократичних формах. От через віщо, будучи сином певного часу, він розумів і людей іншого віку й іншого покоління; от через віщо не був він ніколи сектантом і знаходив із молодшими од себе спільне діло і спільні шляхи; от через віщо так горнулася до нього молодь. Із Русова перш усього і найбільше був ворог ворогів волі й правди, як він ту правду і волю розумів, і це його єднало з людьми інших поглядів і думок, аби озивалась і в них та сама основна струна, що бриніла у нього найдужче в душі; це робило його толерантним до поодиноких одмін у поглядах, заставляло уважати не на те, що розводить людей, а на те, що зв'язує, - одне слово, стирало гострі пруги його світогляду. Але - м'який і чулий, артист у душі, вічно затоплений у принадну сферу мелодії - він робився непохитним і, як кремінь, твердим, коли торкалися його святая святих - тієї національної і демократичної струни, яку він найдужче кохав у собі: вона лунала тоді голосними, бадьорими, може, навіть різкими тонами, і вже не було сили, що могли б витлумити їх. Над труною небіжчика згадувалось не раз його останнє друковане слово «Есть ли украинская жизнь?» (Укр. жизнь. - 1915.- Кн. VIII-IX), - це палке «озовіться» до кожної живої душі на Україні. І той голос справді для Русова характерний. ... Це теж прегарний, стильовий акорд, що ним закінчилося оте взагалі хороше життя» [8, с. 35-38]. С.О. Єфремов згадував О.О. Русова і в своїй «Історії українського письменства» (1911), говорячи про «надзвичайно інтенсивну наукову роботу, що заклала міцні підвалини українознавства», яка творилася в 1870-ті рр. громадою визначних наукових сил (В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, О. Ф. Кістяківський, К. П. Михальчук, О. О. Русов, П. П. Чубинський та ін.) та була сконцентрована в «Південно-Західному відділі Російського географічного товариства» [9, с. 461].

У передмові до рецензованого видання О. Я Рахно послідовно з'ясовує основні факти біографії свого героя, відзначає високу цінність його творчої спадщини та обґрунтує значущість її для сучасних дослідників (с. 5-21)¹. У вступному слові О. Б. Коваленко, голова Правління Чернігівської обласної спілки краєзнавців, директор Інституту історії, етнології і правознавства ім. О. М. Лазаревського, звертає увагу читача на той факт, що ця книжка «увібрала практично всю відому на сьогодні спадщину Олександра Русова» (с. 4).

Щоденникам Русова передують короткий вступ упорядника (с. 22), де розповідається історія створення та вказується місце зберігання й першодруку цих документів. Щоденник Русова під назвою «Хутор Робінзон под Шаповаловкою», виявлений дослідником у ЦДАВО України, містить у собі три сюжетні лінії: перше перебування подружжя Русових на хуторі (5 серпня – 3 вересня 1878 р.), відвідини хутора в червні 1882 р. (с. 23-60), недатований фрагмент (запис бесіди з матір'ю). Щоденник писаний російською і українською мовами. Покоління Старої громади, до молодших представників якого належав Русов, було двомовним (більш того, деякі діячі, незважаючи на свій український патріотизм, взагалі частіше користувались у побуті і наукових працях російською мовою, ніж українською; але як для стадії «збирання спадщини», яку переживав на той час український рух, то було нормою).

Історія появи цього щоденника була такою. В 1878 р., залишившись без постійного заробітку, сповідуючи народницькі переконання й бажаючи глибше пізнати селянське життя, подружжя Русових придбало невеличку ділянку землі у 12 десятин біля с. Шаповалівки Борзнянського повіту Чернігівської губернії й оселилось там разом із малим сином Михайлом 13 березня 1878 р., надавши хутору жартівливу назву «Робінзон». Цей період у житті Русова зафіксований у його щоденнику («... наш літопис хуторський» (с. 31). Разом із революційним народником М. Маковеевим, який після відбуття заслання оселився разом із ними, Русов героїчно, але не вельми результативно намагався займатися сільським господарством. Одночасно Русов був обраний на посаду волосного писаря Шаповалівського волосного правління (с. 23). Уривки з щоденника з'ясовують його думки та настрої щодо цієї потенційно корисної для народу діяльності. Самокритично, з властивим йому гумором Русов у записі від 5 серпня коментував цей несподіваний факт своєї біографії: «Я ничего не знаю из обязанностей той должности, в которую вступаю, но, тем не менее, иду и думаю что-нибудь сделать, как это не тяжело» (с. 24). Прокінувшись наступного дня, він зробив такий запис: «Первая мысль, охватившая мою головку была: «неужели ты писарь?»... Все предыдущие перипетии моей жизни, которые привели меня к этой должности и этому положению вместо магистерства в университете, пронеслись в голове... Хандра меня мучила бы целый день, если бы не подоспел Иван Ильич [Петрункевич – С. І.] со своим Мишей. Он пришел в восторг, узнавши, что я уже – писарь» (с. 25). За словами Русова, І. І. Петрункевич розтлумачив йому його положення в більш вигідному світлі – відтепер він, інтелігент, дійсно буде служити народу! («... он разогнал мое уныние, как солнце разгоняет тучи...») (с. 25). Декілька сторінок щоденника присвячені опису гнітючих вражень від перших кроків писарської діяльності (с. 28-30), яка, на щастя Русова, продовжувалась не більше тижня. Вражений недоречними коментарями селян Борзнянського повіту щодо його наміру бути волосним писарем, Русов записав у щоденнику, що «тепер мені знову хотілося б стати писарем, щоб доказати оцим недоумам, що можна писарем бути собственно для писарства, ... для работы моральной... Але обкрадати я Вас не хотів; ізучати Вас та навчати революційним рухам не думав, а просто хотів служити Вам!» (с. 32-33).

Цінними для розуміння еволюції світогляду Русова є тлумачення ним мети свого хуторського буття: він бажав «учиться хозяйничать по-мужски и в тоже время сблизиться с серым народом, знакомиться с его общественными делами!» (с. 30). Але досить швидко усвідомив, що не слід розраховувати на ефемерні, внаслідок невмілого господарювання, прибутки з хутора (до 200 крб. за рік); реальний заробіток йому можуть дати лише праця статистика й літератора. В кінці серпня 1878 р. передбачав, що «... я так и останусь паном-белоручкой, а работать свалю на наемных, если деньги будут» (с. 38). Як бачимо,

¹ Тут і далі по тексту посилання на рецензовану працю.

патріархально-народницькі ілюзії Русова щодо ідилії селянського життя розвіялись. Але перебування там виявилось все ж таки повчальним: він зрозумів, що найбільшу користь народу зможе принести передусім своєю земсько-статистичною службою й громадською працею. Восени 1879 р. Русови переїхали до Києва. В подальшому хутір «Робінзон» надав йому як дрібному землевласнику легальний ценз для балотування в земські гласні.

Важливим додатком до щоденника О. О. Русова є вміщений в рецензованому виданні фрагмент із добре відомих мемуарів його дружини – Софії Федорівни Русової, уродженої Ліндфорс (с. 45-60), з якого детальніше дізнаємося про мотиви, якими керувалася сама Русова, бажачи як переконана народниця «сидіти на землі» та працювати як проста селянка, а не бути баринею-господинею у власному маєтку, про її власний досвід хазяйнування, про перебування на хуторі М. П. Маковецька, про життя-буття там Леоніда Миколайовича Жибуньова, про зустрічі родини Русових із відомим земцем-лібералом І. І. Петрункевичем... Як доводить порівняння щоденника Русова й мемуарів Русової, у чоловіка й дружини лишилися різні враження від перебування на хуторі. У Софії Федорівни завдяки її енергійній оптимістичній натурі, закарбувалось у пам'яті, що вони там «жили в тій щасливій гармонії, коли всі захоплені однією думкою, мають багато спільних нахилів, коли всі спільно радіють з найменшого успіху справи...» (с. 55). Цікаво порівняти згадки подружжя Русових з заувагами їхнього доброго знайомого Івана Ілліча Петрункевича: «Все они, в качестве чистых народников, «сидели» на земле, именно «сидели» на земле, так как их работа была никому не нужна, и менее всего им самим. Мне казалось тогда, что Александр Александрович это понимал и чувствовал, так как ясно видел всю беспечность и полную ненужность такого «сиденья», но уступал своей жене, настойчивой, чрезвычайно последовательной, энергичной и увлекающейся женщине, которая в качестве народницы должна «сидеть» на земле, как сидит народ, и делать то, что делает народ. А народ, с своей стороны, задавал себе вопрос: для чего это делают господа, когда это им совсем не нужно? И в самом деле: научить мужика хозяйству и земледелию эти бедные народники не могли, так как они во много раз хуже хозяйничали и обрабатывали землю, чем сами крестьяне». Петрункевич твердить: «я не раз ездил к ним верхом и наблюдал жизнь людей самых лучших, самых правдивых, никого не обманывавших, веривших в полезность своей жертвы, - и всякий раз уезжал от них в глубоком раздумье, так как не мог усвоить смысл этой жертвы, ненужной бутафории, неестественности положения людей, принимавших иллюзию за действительную жизнь» [10, с. 89-90].

Привертає своєю інформативністю увагу також інший документ, який належить перу Русова - «Записки земского губернского гласного» за 1898-1901 рр., що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАНУ. В цих нотатках відбилась діяльність земських установ Чернігівської губернії на межі століть. Влучно замальовано портрети земських діячів, з якими зустрічався, спілкувався, співробітничав або конфліктував у громадських справах О. О. Русов. Обраний у гласні Чернігівського губерньського земства в 1898 р., він ретельно зафіксував у своїх нотатках процедуру виборів, позалаштункові баталії представників ліберальної й консервативної течії в земстві, зміст доповідей, які подавались та обговорювались на цих зібраннях, напружений ритм праці. Вражає, наприклад, запис від 20-21 січня 1898 р. щодо того, що засідали губерньські гласні з 12 до 18 годин на загальному зібранні, а потім із 20-ї години й до 1-ї години ночі – в комісії з народної освіти, тобто 11 годин поспіль! (с. 66; також див. с. 71, 72). Важливою є інформація щодо земського губерньського кошторису на 1899 р. (с. 79), яку подає Русов у запису від 13 лютого. Ще більш цікавими є його власні коментарі до цього кошторису (с. 72). Подано кошторис на 1900 р. (с. 93), і це дає змогу порівняти наслідки боротьби прогресивної групи земців за демократизацію бюджету. Аналогічна інформація наводиться Русовим й щодо діяльності Борзнянського повітового земства (с. 84). Щоденник Русова – земського діяча демонструє його виваженість і толерантність щодо єврейського питання – так, разом із одностайними він добився скасування дискримінаційного рішення губерньських зборів щодо 5% обмеження на вступ єврейської молоді на навчання до фельдшерської школи (с. 69). Значну увагу в щоденнику Русов приділив доповіді адвоката І. Л. Шрага про дозвіл української («малоруської») мови викладання в сільських народних школах (с. 102-105, 113).

Подію, коли Чернігівське губерньське земське зібрання забалотувало його пропозицію щодо збільшення медичних витрат, Русов оцінив так: «Это называется на жаргоне карьеристов полным провалом при первом дебюте общественной деятельности. Так это и публика поняла; но я считаю – лучше остаться при единичном мнении и провалиться со своим предложением, чем заставляют совесть свою идти на сделки» (с. 68-69). Русов публічно висловлював свою позицію щодо пріоритетних статей у бюджеті земства, якими вважав передусім медицину й освіту. З математичними викладками він доводив можливість заведення (зайнявши попередньо 4,5 млн. карб. на будівництво шкіл) на кошти земства *загальної* початкової освіти серед селянства (с. 71, 73). Русов наполягав, що народні земські школи повинні утримуватися цілком на кошти земства, його підтримували губерньський предводитель дворянства князь М. Д. Долгоруков та відомий чернігівський громадський діяч В. М. Хижняков. Над цим проектом у 1897-1899 рр. працювала спеціальна комісія. З приводу негативної реакції більшості земського зібрання Русов із гіркотою записав у щоденнику 1 лютого 1899 р.: «Или я рано родился, или очень стар для поддержки в собрании ораторскими приемами своих идей? Кстати, оказалось, что в большом собрании я и говорить совсем не умею» (с. 73). Нотки розчарування зустрічаємо й далі: «Близится к концу собрание... И странно: чем далее, я все больше и больше чувствую себя чужим в этом собрании, более чужим, чем в конце 70-х годов, когда сам не был гласным, а посещал и собрание, и сходки так называвшихся тогда «левых». Теперь осколки этой старой прогрессивной партии даже собраться не могут, чтобы потолковать о делах земских, ... будто все безразлично! А дела в собрании вершатся такие, за которые можно краснеть...» (с. 75). Русов не бажав змиритися з тим, що нині називають «принципом меншого зла» в політиці, занотовуючи: «Рашевский

називаєт Хижнякова, а с ним вместе меня, Рудзинского и др. «святителями», не понимающими, что в политике нужно забывать совесть и приставать й той группе, где большинство и сила...Я никак не могу примириться с такою житейскою мудростью...И в самом деле: зачем мое участие там, где из 60-ти душ наверное 40 считают меня если не дураком, то по крайней мере чужим по умоначертаням, а еще душ 10 – непрактичным фантазером, недоросшим до надлежащего разумения политического такта?!» (с. 75). В червні 1899 р. він мріяв про те, щоб скласти із залишків старої прогресивної партії в Чернігівському губернському земстві «хоть зерно, к которому могли бы примыкать новые силы, еще не обезобразившие себя низкопоклонничеством и абсентеизмом» (с. 82). Пристосуванство на локальному рівні політики, як бачимо, існували завжди, але, на щастя, існували й такі, як Русов, ідеалісти, які запроваджували в громадські справи інші соціоморальні стандарти. Розчарування спіткало Русова й на посаді повітового гласного у Борзні. В липня 1901 р., коментуючи негативні щодо його кандидатури підсумки виборів, пояснював це тим, що він «украинофил и хлопоман, ненавистный потомкам казацкой старшины» (с. 110).

Перебуваючи на посаді професора статистики Комерційного інституту в Києві (1909 р.), Русов знову повернувся до свого щоденника. Запис від 17 лютого 1909 р. у Києві стосується сумної події в родині Русових – похорону старшого сина Михайла, засновника Революційної української партії, діяча УСДРП. (с. 115). Останній запис у щоденнику зроблено в травні 1915 р. О. О. Русов підсумовує свої багаторічні спостереження щодо зміни настроїв діячів земсько-міського самоуправління в напрямку від ідеалізму до прагматизму, зізнаючись, що, вірогідно, його уявлення про неодмінно демократичний та поступовий характер земства, про покликання земства сприяти «українській справі» не відповідають сучасній дійсності. Зазначав, що «техника благоустройства, бухгалтерии, статистики и т. п. настолько вытеснила старые идейные стремления старого земства, что и вся деятельность земская получила другой характер (с. 116-117).

Крім щоденникових записів, О. О. Русов залишив також цілу низку блискучих мемуарних есе про «українських шістдесятників» - видатних діячів Старої (Київської) громади, яких він добре знав особисто. Переважно це посвяти й некрологи. Рецензоване видання містить такі публікації Русова, як «Спомини про В. Б. Антоновича» (Рада. – 1908. - № 76), «Уривок споминів про М.П. Драгоманова» (Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 97-99), «Пам'яті П. Житецького» (Світло. – 1911. – кн. 7), «Н. В. Лысенко (Вместо некролога)» (Украинская жизнь – 1912. – Кн. 11), «Из воспоминаний о П. П. Чубинском» (Украинская жизнь. – 1914. – №1. – С. 39-42). Русов був їхнім молодшим сучасником. Спомини його, проникливі, живі, дихаючі, теплі, поряд із мемуарами Є. Х. Чикаленка, О. Г. Лотоцького, С. О. Єфремова, В. М. Леонтовича, Д. І. Дорошенка, допомагають відтворити неповторну людську ауру «українського дев'ятнадцятого століття». Ємко й лаконічно, і в той же час – стереоскопічно - з'ясовує Русов неповторну особистість кожного з своїх «героїв», головні факти біографії, сенс їхньої професійної й громадської діяльності в контексті доби.

Щодо Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908), О. О. Русов розповідає, що побачив його ще маленьким хлопчиком 5-6 років та сприйняв як одного із своїх домашніх учителів. Згадує Русов і про те, як під час навчання в університеті в другій половині 1860-х рр. студенти з його кола, сперечаючись щодо змісту поняття «демократизм», звертались до листа Антоновича до Падалиці й почували «у словах Антоновича в одповіді Падалиці таку силу логіки й правди, проти якої не можна було виставити ніякого аргумента» (с. 246). Русов відтворює враження сучасників від появи друком розвідок В. Б. Антоновича «про давно минулі часи життя українського народу», коли приблизно з року 1875-го почала ширитися й «слава його, як об'єктивного історика-позитивіста не тільки поміж нашою інтелігенцією, а й за межами держави Російською» (с. 247). На його думку, Антонович як громадський діяч оцінював сучасні йому політичні події «з того самого позитивного погляду» (с. 248). Як член Старої громади, Русов свідчив про те, що «без високів у зальотні сфери фантазій, коротко, просто й ясно він завжди умів з'ясувати усі симптоми даної кон'юктури і робив виводи, як краще треба поводитися членам “Старої громади”...», отже, «слухаючи його, і ті, хто був на одній стороні, і ті, хто сперечалися з першими, бачили простий середній практичний позитивний вихід х нагромажених життям обставин» (с. 248). Як відзначають сучасні дослідники історичної пам'яті, смерть В. Б. Антоновича у 1908 р. «мала широкий розголос і була тією межею, за якою розпочинався шлях до конструювання його образу на засадах величності... Перша реакція на вшанування пам'яті вченого свідчила про наміри оточення виробити конструкцію меморіального образу, який мав культивуватися у майбутньому... меморіальна модель повинна була вибудовуватися у відповідності до двох вимірів - людського та наукового» [11, с. 348-349]. У тексті Русова переважає, як уявляється, «людський» компонент. Останні ж рядки його некрологу спрямовані на глорифікацію образу Антоновича. Русов пише про те, коли «Київський університет через проповідь, яку держав за все своє життя Антонович, розбуркав до світу національного самопізнання університетську інтелігенцію», то це поведе й до «освітлення всього українського народу... І доки буде існувати український народ, слава Антоновича зростатиме» (с. 249).

В незавершеному начерку про Драгоманова (1841 – 1895) Русов відтворює його образ починаючи з кінця 1850-х – початку 1860-х рр., коли Драгоманов був ще студентом, що зазнав слави як промовець під час урочистих проведів попечителя Київського навчального округу М. І. Пирогова (1858-1861), а сам Русов – гімназистом. Драгоманов викладав у Русова географію в останньому класі гімназії, читав лекції з всесвітньої історії, коли той навчався в університеті св. Володимира. Русов свідчив, що завжди Драгоманов був мислителем, для якого пріоритетними були ідеї еволюціонізму, демократії й повага прав людини, а «прогрес поступових думок у тому або другому періоді історії був самим найдорожчим у подіях людей» (с. 257). Саме Драгоманов залучив Русова до лав Старої громади. Русов не встиг завершити ці нотатки, які планував видати до 20-тої річниці із дня смерті Драгоманова. Вперше цей текст опублікував у 1926 р. Сергій Шамрай у журналі «Україна».

В нарисі пам'яті Павла Гнатовича Житецького (1836 – 1911), діяча, який зумів пережити часи «принаймні трьох поколінь української інтелігенції», мемуарист спромігся виразно окреслити постать свого героя у зв'язку з поступом «українства» від 1860-х рр. і до початку ХХ ст. (с. 259). Згадавши блискучі публікації Житецького з філософського та історичного мовознавства, з історії української літератури, його педагогічну діяльність, його роль як засновника «систематичного історичного» Словника української мови (с. 259), Русов підкреслив, що професійна праця Житецького мала водночас громадське значення. Дослідник переконливо доводив, що незважаючи на дискримінаційні заборони уряду (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.), українська мова буде розвиватися «на підставі загального закону розвитку людських мов». «Він любив той народ, з якого вийшов, мав певну віру в його неабиякі розумові й мистецькі сили і певну надію покладав на те, що його думки, коли не за його життя, то після смерті, стануть звісні тому народові, про який і для якого він писав», – такими канонічними рядками завершує творення меморіального образу Житецького Русов (с. 262).

Згадуючи про «чарівну особистість співця України» Миколи Віталійовича Лисенка (1842 - 1912), Русов відзначає, що це була щедро обдарована в музичному й соціальному відношенні людина (с. 265), чоловік, який «нікому зла не робив, бо й не міг робити про природньому всепрощаючому ладу своєї душі» (с. 276). Прагнучи з'ясувати ступінь громадської активності Лисенка, Русов не втримався від наступного риторичного питання: «При наших нравах и обычаях самым лучшим критерием при решении вопроса о том, интересуется ли кто-либо общественными делами, не состоя в чинах административного управления, кажется, может служить справка: подвергалось ли данное лицо арестам?» Щодо Миколи Віталійовича відповідь була такою: «Уже в конституционное время, в ХХ веке, на седьмом десятке своей жизни Н. В. Лысенко был арестован, о чем с изумлением узнали все читатели телеграмм в российских газетах...» (с. 275-276). Цей арешт відбувся в лютому 1907 р.; наступного ж дня Лисенко був звільнений з-під варті.

В посвяті пам'яті етнографа, фольклориста, поета Павла Платоновича Чубинського (1839-1884), з яким Русов познайомився в 1872 р. на засіданні Старої громади, акцентується передусім лідерська вдача героя: «говорил он горячо, увлекая слушателей планами разных научных предприятий. И когда его слушали, всем казалось, что то, что он предлагает, и естественно, и необходимо, и выполнимо, и только поражались, почему это самое раньше никому в голову не пришло» (с. 291). Принагідно згадав Русов і історію свого громадівського прізвиська «Саша-ангел» (так називав його спочатку Чубинський), і історію про доручення Старої громади (яке знову ж таки сформулював Чубинський) щодо придбання у спадкоємців Т. Г. Шевченка права на видання «Кобзаря» (с. 292-293).

Важливими також є згадки Русова про відомого просвітителя Миколу Івановича Пирогова (1810-1881) («Спогади про Пирогова»), якого він мав щастя знати за своїх гімназійних часів (с. 282-285). Вперше були опубліковані в журналі «Світло» (1910, кн. 3).

Зворушливим є некролог пам'яті земського діяча, члена Чернігівської й Петербурзької громад, статистика й організатора страхової справи, автора відомої статті «Лучше ли жились в Малороссии за сто лет назад?» (1890) Олександра Полікарповича Шликевича (1849 - 1909). «Здається, не слід би вмирати людям прогресивно-демократичного напрямку тепер, коли збільшується сила темного аристократичного обскурантизму, - писав у часи століпінського «успокоения и реформ» на сторінках газети «Рада» в 1909 р. в № 44 Олександр Русов. – Здавалося б, що таким людям... саме тепер треба йти знов на поле громадянської праці, щоб обороняти й обстоювати знов прості й ясні принципи загального благобуту, а не інтереси якоїсь котерії» (с. 287). Згадував Русов «щирі відносини» Шликевича до українського національного руху (с. 289), звертав увагу на його співчуття «усім тим заходам, де наука могла б служити щоденним потребам народу», на той факт, що небіжчик «закоханий був у математику та статистику, і в історії розвитку у нас останньої науки його ім'я останеться звісним як вигадчика тих особливо вироблених їм комбінаційних таблиць по Козелецькому повіту, які зробили свого роду епоху у земській статистиці» (с. 289). В певному сенсі ці рядки сприймаються як подана мимоволі самохарактеристика Русова, який протягом життя теж спрямовував свої професійні й громадські зусилля на користь українському селянству і теж вважався одним із засновників земської статистики.

Яскравою замальовкою з студентського життя Русова (травень 1868 р.) є спогад «Злоключения трех киевских студентов в прошлом столетии» (с. 138-165), опублікований вперше 1904 р. в книжці 11 «Киевской старины». Ми дізнаємося про побут київських студентів першого пореформеного десятиріччя, про високий статус інтелігента в тогочасному суспільстві, про ставлення студентства до судової реформи 1864 р. (с. 150-151, 158-160), про сприйняття київськими обивателями такої важливої фази промислового перевороту в Україні, як будівництво залізниці... Завершується цей чудовий мемуарний фрагмент співставленням минулого та сучасного досвіду стосунків «батьків» та «дітей», професорів та студентів. «Между студентами, как и теперь, так и тогда было достаточно представителей самых разнообразных направлений, проявлявшихся в более или менее резкой форме... Но замечается какая-то разница в отношении «отцов» к «детям» тогда и теперь», – зауважував Русов (с. 162). На його думку, 30-40 років тому стосунки між викладачами й молоддю були більш солідарними й гармонійними, ніж на початку ХХ ст., коли в сфері академічних відносин забриніли вже інші, дисонансні ноти (с. 163).

У нарисі «Как я стал членом громады» (с. 166-176), адресованому московському журналу «Украинская жизнь» (1913, кн. 10), крім головного сюжету – входження Русова у 1870 р. у лави Старої (Київської) громади, привертає увагу висвітлення автором процесів формування власної національної ідентичності, відповідь на питання, як сталося, що він, великорос за походженням і вихованням, став згодом «українофілом» (с. 166). Русов наводить головні факти з життя Старої громади 1870-х рр., висвітлює роль М. П. Драгоманова в формуванні її проектів і ініціатив, висвітлює власний внесок у її діяльність: «Время

первой половины 70-х годов осталось для меня самым светлым периодом моей жизни именно потому, что я участвовал в жизни киевской «Громады». Все ей тогда удавалось, все вело к желаемым результатам... Не тот результат имели все подобные начинания позже» (с. 174-175). Автор згадує вулиці й ландшафти старого Києва (с. 167-168), конкретно описує, як воно було тоді й як сталося через десятиріччя.

В «Споминах про празьке видання «Кобзаря» (с. 181-191), вперше опублікованих у журналі «Україна» в 1907 р, Русов розповів про свою участь у цій успішній акції Старої громади. «Кобзар» встигли видати якраз перед прийняттям Емського указу 1876 р. щодо заборони українського друкованого слова.

Мемуарний нарис «Как крамолоискатели разыскивали «украинофильство» (с. 196-231), підготований Русовим в 1906-1907 рр. для журналу історії революційного руху «Былое» та згодом опублікований С. Шамраєм через 20 літ у виданні ВУАН «За сто літ», містить важливий матеріал щодо технології поліцейського розшуку «політичної крамоли» та «сепаратизму». Як свідчив мемуарист, йому довелося пережити 13 обшуків у різних містах України та на власному хуторі в Чернігівській губернії, витримати не один жандармський допит. «Многое, что осталось у меня в памяти о действиях имущих власть врываются в личную жизнь граждан и исследовать их личные воззрения на мир Божий, может характеризовать до известной степени условия быта заурядного обывателя в последнюю четверть XIX и самого начала XX века» (с. 196). Русов підкреслює, що головною метою усіх переслідувань із боку влади було зібрати матеріал, який би підтверджував його причетність до «українофільства» або «сепаратизму» (с. 220). Дізнаємося, як стійко переносила велика родина Русових неодноразові арешти матері – Софії Федорівни (с. 201). Одночасно Русов знову відтворює життєдіяльність Старої громади (с. 212-213), пояснює витоки своєї ідентичності (с. 219). З точки зору концептуальної історії становить інтерес згадування Русовим таких понять, як «рідна Україна», «національна самосвідомість», «українське питання» (с. 220), «українофільство» (с. 227), «україноманство» (с. 230). Спомини завершуються характерним для Русова літературним прийомом – він підсумовує досвід минулого й задає питання майбутньому. «Что скажет будущее? Будут ли и после нас допрашивать ощупью, чтобы выловить кое-что, и в новом «Своде указаний» растолковывать, как старая идея украинских «народовцев» ... дала разные течения, вышедшие из одного демократического русла, проложенного Шевченко, или же при полной свободе мыслей и действий не будет никакой надобности ни в самой крамоле, ни в крамолоискательстве?» (с. 231). В додатку до тексту упорядник О. Я. Рахно вмістив анкету (с. 236-238) з фондів ЦДІАУ в Києві, яку Русов заповнював під час першого допиту 9 травня 1893 р.

В нотатках «С. Ю. Витте и украинское слово», що побачили світ на сторінках «Украинской жизни» (1915, кн. 3-4), Русов розповів про зустріч делегації діячів української культури, в якій він теж брав участь, з прем'єр-міністром Російської держави напередодні прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 р. (с. 242).

Усі тексти О. О. Русова супроводжується коментарями упорядника, де міститься конкретна й корисна для читача інформація щодо згадуваних осіб, видань, найбільш важливих фактів та окремих подій. На с. 21 – два фото О. О. Русова, на с. 137 – колективне фото, де зображений Русов у колі земських статистиків Полтавської губ. (1901 р.). Видання має іменний та географічний покажчик.

Добре упорядковані О. Я. Рахном щоденникові записи й мемуарні нотатки Русова демонструють індивідуальний стиль мислення й літературний хист автора, його прекрасне володіння українською мовою, спостережливість, самоіронію й м'який гумор, палкі й незмінно глибокі почуття до своєї дружини та дітей, дружню приязнь до колег та ідейних однодумців, громадський темперамент, намагання завжди й всюди захищати свою людську гідність, не поступатися переконаннями в ім'я скороминущої вигоди, уміння чинити легальний спротив автократичній владі. Це – надзвичайно важливе друковане джерело, яке дозволяє реконструювати життєвий шлях оповідача, відтворити сприйняття соціально-економічних, політичних й культурних процесів на українських землях у складі Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., земської діяльності, життєдіяльності Київської (Старої) громади, постатей видатних «українських шістдесятників». Мемуарні тексти Русова є не лише вмістилищем цінної фактографічної інформації. Вони також надають можливість проаналізувати творення колективної свідомості української легально-народницької еліти, простежити практики конструювання меморіальних образів видатних українців модерної доби націєтворення, нарешті, на конкретному матеріалі дослідити «історію поколінь». Як уявляється, рецензована збірка буде корисною для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією України та Чернігівщини. Зважаючи на незначний, як для такого видання, наклад у 500 прим., можна передбачити, що книжка швидко стане бібліографічним раритетом. Подальшим кроком, вірогідно, має стати оприлюднення численних наукових, популярних й політико-публіцистичних праць О. О. Русова, епістолярію, спогадів сучасників про самого Русова.

Джерела та література

1. Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рахно Олександр Якович; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2003. – 19 с.
2. Олександр Олександрович Русов (1847 – 1915) [Текст]: (Біобібліографічний покажчик) / Склад. і вступ. стаття О.Я. Рахна; Наук. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В.Г. Короленка, 2004. – 116 с. – («Історики та краєзнавці Чернігівщини»; Вип. 2).
3. Шраг І. Спомини про О. О. Русова (публікація О. Рахна) [Текст] / І. Шраг // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5–6. – С. 57–64
4. Рахно О. «Громадянський строй, народодержавні права і обов'язки людей на Україні» (проект автономії України О. О. Русова 1907 р.) [Текст] / О. Рахно // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Вип. 33. Серія: історичні науки: № 3: Збірник. – Чернігів, 2006. – № 33. – С.171–181.

5. Рахно О. З неопублікованих щоденників Олександра Русова [Текст] / О. Рахно // Сіверянський архів: Науковий щорічник. – Чернівці, 2008. – Вип. 2. – С. 80 – 95.
6. Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. [Текст] / О. Рахно // Сіверянський літопис. – 2012. – № 6. – С. 131-138.
7. Іваницька С. Г. Олександр Олександрович Русов у індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку XX ст. [Текст] / С. Г. Іваницька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 273-282.
8. Єфремов С. De mortuis. Пам'яті Ол. Русова. – Пам'яті К. Паньківського. – В. Лесевич [Текст] / С. Єфремов // Основа. – Одеса, 1915. – Кн. 3 (жовтень). – С. 35-47.
9. Єфремов С. Історія українського письменства [Текст] / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 687с.
10. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля: Воспоминания [Текст] / И. И. Петрункевич [Архив русской революции: В 22 т. – Т. 21-22]. - М.: Терра, 1993. – 472, 424 с. – (Русский архив).
11. Буряк Л. І. Образ В. Б. Антоновича у контексті комеморативних практик XX століття [Текст] / Л. І. Буряк // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць / Український інститут національної пам'яті. – 2012. – Вип. 3. – С. 345-371.

С. Г. Іваницька

[Рец.]: Кривошея І.І. Польські аристократи Потоцькі в соціально-економічному та суспільно-політичному житті підросійської України (кінець XVIII – початок XX століття). – Умань, 2013. – 400 с.

Імперська доба вітчизняної історії, чи то краще сказати доба перебування українських земель у складі імперій Центрально-Східної Європи, ніколи не належала до улюблених сюжетів сучасної української історіографії, та, відповідно, не так активно досліджується вченими, як, наприклад, історія століття XX-го. Тим більшої уваги дослідницького загалу заслуговує кожна монографічна праця, присвячена реконструкції певних тем, які розкривають особливості співіснування представників різних етносів і культур у рамках конкретно взятого PAX IMPERICA. Робота уманського дослідника Ігоря Івановича Кривошеї належить саме до таких, адже у ній автор студіює специфіку історичного буття польського магнатського роду Потоцьких у нових, не зовсім звичних для них реаліях – в умовах адміністративного, військового, почати й інтелектуального, панування споконвічного історичного суперника Польщі – Росії, яке прийшло на землі Правобережної України після розподілів Речі Посполитої.

Втім, про все за чергою, а тому почнемо розгляд рецензованої монографії із аналізу її архітектоніки та анотації відповідних тематичних блоків.

Відкриває рецензовану книгу *Вступ*, у якому автор ретельно проаналізував історіографію досліджуваної проблематики та репрезентував використану ним джерельну базу. Варто зауважити, що уманський колега використав вельми широке коло наукових публікацій, передусім істориків України, Польщі та Росії. Зокрема, серед інтелектуального доробку минулих років слід згадати простудійовані та осягнуті ним праці Д. Бовуа, Т. Епштейна, Б. Міронова, Н. Темірової, Т. Чубатого, В. Шандри, Н. Щербак.

Джерельна база дослідження, подібно до історіографічної, так само є репрезентативною, як географічно, так і типологічно. Оскільки автор виходив із того факту, що його робота присвячена історії польських аристократів Потоцьких, які володіли значними земельними маєтками на українських землях, у монографії було використано різноманітні документальні джерела, що зберігаються у фондах: Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Львові, державних архівів Київської, Черкаської та Вінницької областей, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Архіву Головного Актів Давніх (Варшава), Бібліотеки Народової (Варшава), Державного архіву у Кракові (відділ на Вавелі).

Завдяки наскрізній евристиці десятків фондів зазначених архівних установ, автором було актуалізовано тисячі одиниць документальних джерел (здебільшого актових), за проблемою.

При цьому, ним було фронтально опрацьовано й масив вже опублікованих історичних джерел – мемуаристику, як російську, так і польську, відповідні комплекси епістоляріїв, статистично-довідкові видання тощо.

Текст монографії свідчить, що досліджуючи означену проблематику, автор використовував різноманітні методи історичного пізнання минулого: аналітичний, хронологічний, порівняльний, генеалого-біографічний, просопографічний, статистичний, структурно-системний. Особливо відчутним і помітним, як на нас, є вплив «Школи Анналів».

У першому розділі монографії історик аналізує роль і місце магнатів Потоцьких у попередній історичний період – за часів Речі Посполитої XVIII століття. Зокрема, він висвітлює нереалізоване прагнення Потоцьких зробити польським королем представника своєї родини. Також І.Кривошея спромігся чітко з'ясувати комплекс соціально-економічних та геополітичних факторів, що сприяли зближенню Потоцьких з російськими урядовцями після демонтажу польської державності. Зокрема, автор аналізує економічні контакти магнатських господарств Потоцьких і можновладців (державних установ) Російської імперії, в контексті розгортання її південного вектора зовнішньополітичної експансії, після придушення гайдамацьких повстань і конфедераційних рухів 1768 – 1773 років. Саме вони, ці чинники, й стали основним підґрунтям подальшого політичного зближення Потоцьких з російською елітою, що в результаті призведе ні багато, ні